

A cárné vendégei

Az oroszországi németekről

ELŐSZÓ

1965 tavaszán, éppen történelmet tanultam a moszkvai Lomonoszov Egyetemen, meghívást kaptam Frunzéba, mai neve Biskek. Termikül Umetoli kirgiz költő volt a vendéglátóm. Így aztán egy bő hetet töltöttem a Kirgiz Szovjetköztársaság fővárosában május elsején, Munka Ünnepe és május 9., a hitleri Németország felett aratott szovjet győzelem 20. évfordulója között.

Termikül Umetolinak, aki akkoriban nagyon ismert irodalmár volt, volt egy kertés villája a városközpontban, és volt egy nagy, szerteágazó családja. Egyik unokája, az ötéves Szerjózsa gyermekbénulásban szenvedett, és nem tudott sem járni, sem beszélni. Gyerekkocsiban ült, és Ida Ivanovna ápolta, egy idősebb német nő, aki olyan gyengéden bánt a kicsivel, mintha a saját unokája lett volna. Időnként a karjába vette, ide-oda hintáztatta, és lágú hangján azt mondogatta neki németül: „Du armes schönes Kind!” (Te szegény, szép kisgyerek!)

Ida Ivanova személyében talákoztam először az oroszországi németekkel, akiknek a létezéséről mindaddig sejtelmem sem volt. Ez a találkozás láthatólag nagy hatással volt rám, mert a Kirgizisztánba tett utazásomról a *Tiszatáj* c. szegedi irodalmi folyóiratnak írott cikkemben egy teljes bekezdést szenteltem neki. Az idős nővel folytatott beszélgetésre hivatkozva ezt írtam:

„Itt, kirgiz földön sok német él, mint ahogy a szomszédos Kazah Köztársaságban egész német falvak, német kolhozok vannak. Ezek a németek a 19. század végén a gazdasági válság elől menekültek az Orosz Birodalomba, ahol akkoriban viszonylagos gazdasági konjunktúra uralkodott, és ahol szükség volt a sok dolgos munkáskézre. A németek aztán a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után is itt maradtak az országban. Számukat félmillióra becsülték, amikor elnyerték autonómiájukat az 1922-ben megalakult Unióban. A Német Autonóm Köztársaság központja a Volga-vidéken volt, az Engels nevét viselő vidéki kisvárosban. A háborús évek azonban megtizedelték a német lakosságot. Az evakuálás rémségei, a németek egy részének beépülése az ötödik hadoszlopba, és más, tisztán szubjektív szempontok tették lehetővé a német lakosság számára, hogy a háború után új, autonóm állami formációban egyesüljenek. Egy részük azután idetelepült át Közép-Ázsiába, ahol csak tovább színezik ennek a területnek az amúgy is tarka etnikai térképét.”

Ma, majdnem ötven évvel később magam sem tudom, min csodálkozzam jobban ezt a szöveget olvasva: a jól informáltságomon, ami messze meghaladta a szovjetemberek idevágó átlagos tudását, vagy az akkor 21 éves ifjúkommunista naivitásán,

aki felszedett valamit, és készpénznek vett mindenféle féligazságokat. Közben hangsúlyoznom kell, hogy a bölcsességemet kizárólag Ida Ivanovna közléseiből és esetleg talán még kirgiz vendéglátóim néhány kiegészítő kommentárjából mérítettem. Nem is lett volna mód a hallottakat írott forrásokon verifikálni. Az idevonatkozó irodalom az egész keleti blokk könyvtáiraiban „zárt anyagnak” számított, és a nyugati könyvek ebben az időben a „mérgezszerényben” voltak elkülönítve. Ráadásul az én szűkebb területem és a diplomamunkám témája kimondottan Németország legújabb kori története, főleg a Weimari Köztársaság volt.

Ha most itt az oroszországi németek sorsával foglalkozó könyvet adok közre, el kell ismernem, hogy ez az anyag a munka kezdetén nekem is új volt, bár az orosz történelmi szövegekkel való foglalkozás korábbi kutatásaim során is érintett szovjet-német vonatkozásokat. Ugyanakkor az oroszországi németek történetével való alaposabb ismerkedés megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy ez a konfliktus is hozzájárult a Szovjetunió végéhez: Az államszocializmus elsősorban a rendszer gazdasági tarthatatlansága és a szabadság hiány sokrétű és abszurd formái miatt fuccsolt be. De Achilles-sarka, leginkább sebezhető pontja a nemzeti(ségi) kérdés hosszú távú doktriner és életidegen kezelése volt.

Még két használati utasítás a német olvasó számára, különösen azoknak, akik az egykori Szovjetunióból származnak. Korábbi történelmi tárgyú könyveimtől eltérően itt lábjegyzetekre támaszkodom – a források pontos megadására és személyes kommentárokkal –, ami talán körülményesebbé teszi az olvasást, ennek a témának a taglalásánál mégis elengedhetetlennek érzem. Engesztelősül az okozott fáradságért a könyv apparátusában megtalálható két orosz Volga-dal internetes címe.

És másodsor: Mivel ennek a munkának a során majdnem kizárólag német és orosz anyagokkal volt dolgom, a kifejtésben kétségtelenül befolyásoltak egy közép-európai, pontosabban egy zsidó származású magyar tapasztalatai. Így aztán nem feltétlenül tettem magamévá a német és az oroszországi német kollégák látásmódját. Nagyon remélem, hogy ez a bizonyos mértékig idegen pillantás új szempontokkal járulhat hozzá a saját történelmük újragondolásához.

EPILOGUS

Volt az „Újjászületés” („Wiedergeburt”, 1989-ben alapított szovjet-német mozgalom) elitjének egy különösen bizarr ötlete a „német kérdés” megoldására: Azt javasolták, hogy a kivándorlókat a szovjet hadseregnek a volt NDK területén hagyott egykori kaszárnyáiban helyezték el. A szervezési nehézségektől eltekintve ez a nyilván kétségbeesés

szülte szándék már csak a katonai objektumok (pl. a brandenburgi Prignitzben) katasztrofális ökológiai állapota miatt is kudarcra lett volna ítélve. Másutt azonban, Lahr württembergi kisvárosban az egy tömbben való együttlakás szovjet-német utópiáját kicsiben sikerült megvalósítani. Nyolcezer volt szovjetpolgár települt be a valamikor Nyugat-Németországban állomásozó kanadai haderő üresen maradt lakóházaiba. A Kanadai körút új lakói ezzel Lahr városában a népesség 20 százalékát tették ki. Merle Hilbk újságíró beleérező riportban fest képet erről a településről: „Betonhomlokzatok, amelyek semmiben nem különböznek egymástól, csak a lenti kivilágított csengős névtáblákon álló neveken. Majdnem csupa német nevet lehet ott olvasni: Erhardt, Deister, Hoppe, Hoffmann.”

Csak a balkonokra erősített parabolaantennák jelzik, hogy itt olyan emberek laknak, akik inkább nézik oroszul az esti híradót. (...) Mert ezek az antennák kelet felé vannak beállítva!”

A migrációval és a menekültekkel foglalkozó szövetségi hivatal 2007-es adatai szerint ezek a kései kitelepülők alkotják 2,8 milliós számukkal a legerősebb migráns csoportot – utánuk jöttek a törökök 2,5 millióval. A németek kitelepülése Lengyelországból és Romániából már az 1989-es „fordulat” előtt megkezdődött a „fejpenzzel” megtámogatva. Ehhez jöttek hozzá a németek a volt Szovjetunióból a 90-es években mintegy 1,8 millió kivándorlóval. Történelmi perspektívából nézve az NSZK és az eltűnőben lévő NDK ún. újraegyesítésének kiegészítéséről volt itt szó. Mint minden történelmi folyamat, ez sem zajlott teljesen egyenes vonalúan, ellentmondások, melléfogások és visszaesések jellemezték.

Willy Brandtnak a Kelet-Németországra vonatkozó megnyugtatónak szánt tézise („Most összenő, ami összetartozik”) a szovjet kései kitelepülőkre is alkalmazható – legalább is néhány speciális jellemzővel. Bár az NDK polgárait fal, szögesdrót és aknamezők választották el nyugatnémet embertársaiktól, mégiscsak olyan szomszédságban éltek, ami a Szövetségi Köztársaságnak a médiában való folyamatos jelenléte és a fokozatosan helyreállított családi kapcsolatok révén mindennapi jelenségé vált. Legalábbis minden parabolaantenna nyugat felé volt beállítva. Ezzel szemben a szovjet-németek Kazahsztánban, Szibériában és az Altáj vidékén szigorú izoláltságban éltek, és messzemenően rájuk nyomta bélyegét a környezetük életmódja, kultúrája és hagyományai. Még ha használták is egymás között az anyanyelvüket, mégis az orosz maradt számukra, mint a Szovjetunió „lingua franca”-ja a társadalmi érintkezés közege.

Ha olyan memoárokat olvas az ember, mint pl. Wiktor Diesendorf „Abschiedsstart”-ja

Arvis Viguls

Bodybuilderek az edzőteremben

*Testükön a búst bonyolult mintázatba rántják
az inak,**akár cirkamas tetoválás rajza,
izmaik grimaszolnak –
farfóját is mint két arc,
két rettenő szomorú,
verejékcseppeket könnyező arc.**Bőrük alatt a véredények
szövevényes hálózata,
foglyul estek,
élve soba nem szabadulnak.**És mélységes mélyen valahol
munkálkodik a legfőbb izom,
a szív, öklömnyi sportoló,
miniatűr tréner, kinek érdeme,
hogy csúcsformában marad ez a vadállat,
saját lábán megállhat.**Elképzelem, hogy miután
tucatnyi kamion rákományt
billegítették egyik vállukról a másikra,
miként tusolnak le mind ugyanabban
a zubanyzóban,
miután annyit vesződtek a sok feszegetéssel,
s már képtelenek elérni saját hátukat,
hiszen ilyen testet lemosni
éppoly kibívás, mint egy tizennyolc kerekűt.**Végül mind bazatérnek
aprócska kedvesikböz,
a szerelem kéziszülői ök,
hidrogénszókék vagy festett barnák,
micsoda erő a szerelem,
használni közös epilátort,
ugyanazt a barnító krémet,
ök fényezik a kupákat, érmeket,
ök vasalják versenyekre a pózolás forró nait,
mert szépség és erő nincs felajánlás nélkül,
s ezek a nők készek az áldozathozatalra.**Ám éjente e hatalmas, gyönyörű férfiak
ömelléjük hanyatlanak –
egy ágyban bálni egy efféle gigással
épp olyan, mint együtt bálni egy toronybázzal,
mert beletelik az éjszaka, míg végigcirógatják
minden emelet minden egyes tégláját,
majd álomba zubannak végre,
fáradt, boldog fejcskéjük
emberük izmainak kemény párnáira biccen.*

LACKFI JÁNOS ÉS LACKFI MARGIT FORDÍTÁSA

(Búcsúfelszállás), csodálkozik érzelmes orosz stílusán tele reminiscenciákkal egy olyan tapasztalati világból, amely úgyszólván csak az egykori szovjetpolgárok számára mond valamit: „Sokszor láttam szívszaggató képeket oroszországi németek búcsúztatásáról a moszkvai Seremetyevó repülőtéren. Sokak arcán nemcsak egyszerűen bánatot, fájdalmat vagy könnyeket lehetett látni, hanem valamiféle értelmetlen és artikulálhatatlan megmerevedést is. Lényegében az egész eddigi életük dől romba. Németországban sok mindent kell újrakezdeni. És kezdetnek mindjárt egy igazán szomorú búcsúfelszállás áll előttük”². Ez a jelenet minden változtatás nélkül szerepelhetne egy orosz disszidens emlékirataiban is.

Az elit és a tömegek drámája

Az a néhány tucat ember, férfiak és nők, akik 1988-89-ben összehozták az oroszországi német civilmozgalmat, mindent beleadtak ebbe a vállalkozásba, akár mikrobiológusok voltak, mint Groth, vagy lapszerkesztők, mint Wormsbecher. Biztosan arra számítottak, hogy az általuk megálmodott majdani új Volgai Köztársaságban megérdemelt vezető posztokat tölthetnek be. Nem voltak hivatásos politikusok, és nem voltak hozzászokva a funkcionáriusokkal való érintkezéshez a megszokott alárendelt helyzeten kívül. Csak utólag vették észre, hogy ezek az orruknál fogva vezették őket. Az 1990-91-es évek robbanásszerű kivándorlási hullámát katasztrófaként élték meg, úgy érezték magukat, mint hadsereg nélkül maradt tábornokok. Amikor a Szovjetunió szétesett, teljesen kiment a talaj a lábuk alól.

Mégis sokáig tartottak még a visszavonulási ütközetek az elsüllyedt „Németköztársaság” körül, éppen úgy, ahogy a „Wiedergeburt/Újjászületés” és utódszervezeti frakciónak szekértábor-harcai is. A szovjet-németek többsége előbb vagy utóbb a kivándorlás útját választotta.

Már maga az a tény, hogy több mint másfél millió kivándorló elődei választott hazájának elhagyásával kiszabadulhatott a kilencvenes évek apokaliptikus Oroszországból és a Független Államok Közösségéből, kellő ok és igazolás volt egy ilyen döntéshez. Ugyanakkor semmi alap nincs az oroszországi németek újrakezdésének idealizálására a Német Szövetségi Köztársaságban. A szociális támogatások ellenére – mint a beilleszkedési segély, nyelvtanulási- és továbbképzési támogatás, speciális programok a fiatalok, tudományos szakemberek és nyugdíjasok számára – a bevándorlásukat követő első évtizedben nemigen sikerült ledolgozni az emigrációval járó, magukkal hozott hátrányokat. Mindenekelőtt a munkaerőpiacon volt és maradt kedvezőtlen a helyzetük.

Ez nem annyira a munkanélküliség arányából volt leolvasható – a legmagasabb arány a kesei kitelepülők első nemzedékénél 1997-ben éppen 10% volt, abszolút számokban mérve 150 000 volt a munkanélküliek száma, ezután már csökkenő volt ez a tendencia. Problematikus inkább ennek a belső megoszlása volt: a rizikócsoporthoz tartoztak a nők, a fiatal nők és fiatal felnőttek valamint az 55 és 65 év közötti korosztály.³ A két nem közötti eltérő foglalkoztatottságot egyes kutatók az érintettek korábbi tevékenységi területére vezetik vissza. A kivándorlás előtt a férfiak inkább az iparban és a kézműiparban dolgoztak, míg a nők

inkább a szolgáltatás területén. Mindenesetre valamennyien egy olyan országból jöttek, ahol a teljes foglalkoztatottság törvénybe volt foglalva, és ezért egészen más volt a pályaképük, mint a szövetségi németeknek. Mindenesetre a műszaki ér-zékkel rendelkező férfiak kedvezőbb helyzetben találták magukat, mint a nők, ami sok esetben, és ez megint csak mindkét nemre vonatkozik, deklasszációhoz vezetett lecsúszáshoz a foglalkozási ranglétrán. „Tanítónőkből gondozónők lesznek, az irodai alkalmazottakból takarítószemélyzet”, olvashatjuk egy tanulmányban⁴. Speciális helyzetben találták magukat az akadémiai és egyetemi emberek, akiknek a diplomáját nem fogadták el, vagy csak külön tanfolyamok elvégzése után, például az elektronikus adatfeldolgozás terén, de persze az olyan diszciplínák esetében is, mint a jog vagy a közgazdaságtan, amelyek a Szovjetunióban erősen átideologizált tudományterületek voltak.

Ez az új követelményekre való áttérés mindig alkalmazkodási kényszerhez is vezetett. Hogy hogyan is mehetett végbe az egyes esetekben a munkakeresés, azt ironikus felhangokkal jól érzékelteti Svetlana Felde, aki csak 1999-ben települt át Kazahsztánból Németországba. Bár a közép-ázsiai köztársaság orosz nyelvű médiumaiban keresett szerzőnek számított, Németországban nem sikerült újságíróként megvetni a lábát. Mivel egyedül nevelte fiát, elvégzett egy hároméves nővéreképzőt, majd öt évig egy idősök otthonában dolgozott. Aztán privát jellegű okokból átköltözött egy másik német városba, és ott próbált tartósan elhelyezkedni. Miután nem minden nehézség nélkül kitöltötte a jelentkezési lapot, és összeszedett minden szükséges dokumentumot, végre a személyes állásinterjúkra került a sor. „Az egyik helyen a személyzeti részleg főnökét csak az érdekelte, hogy miért döntöttem a kivándorlás mellett. Semmi más kérdést nem tett fel. A másik főnök azt kérdezte tőlem, miért jöttem Németországba, milyen gyakran látogatok haza... A harmadik azt kérdezte, miért a virágültetés a kedvenc hobbi.” Később, egy idősök otthonában zajló állásinterjún a potenciális munkaadó „az oroszországi németek történetének minden részletét ismer-ni akarta, pontosan akarta tudni, hol született az apám, hol tanult, miért döntött úgy, hogy Oroszországból Kazahsztánba költözik. Arra is kíváncsi volt, hogy milyen nyelven beszélünk otthon, hogy van-e orosz nyelvű televízióm, és vannak-e nehézségeim a német irodalmi nyelvel.

Egyébként ezt az utolsó kérdést elég különösnek találtam, mivel tolmácsi segédlet nélkül folyt köztünk a beszélgetés.” Svetlana Felde végül egy olyan klinikán kötött ki, amelynek főnöke „levette az atlaszt a könyvespolcra, és kért, hogy meséljek neki Almatiról és Asznanáról. Nagyon érdekelt, mi is volt a Selyemút⁵, dicsérte a munkaköpenyemet, kérdezte, hogy hol vettem, tudni akarta, hány éves a fiam, majd minden jót kívánt⁶.” Erre következett egy fárasztó próba-munkanap. Majdnem egyszerre kapott pozitív választ az idősök otthonából és a klinikáról – az utóbbit választotta. Az idősök otthonának vezetője csalódott volt, és kijelentette, hogy ha mégsem tetszene neki a munka a konkurenciánál, az idősök otthonának kapui mindig nyitva állnak előtte. „Ez vigasz volt a léleknek” – ezzel zárta Svetlana Felde az élménybeszámolóját.

Az újságíró sajátos élményeit talán csak az oroszos akcentusa váltotta ki, mégis mélyebb érintkezési problémákra hívják fel a figyelmet a Szovjetunióból érkező német bevándorlók és a „német németek” között.

Ahogy a bevándorlóknak teljesen új volt a sűrű, tökéletes, csillogó szövetségi német valóság, úgy kellett az újraegyesített Németország polgárainak is beállítódniuk az újonnan érkezettekhez, akiknél az, ahogy a németiségüket ápolták, Landsmannschaftokba tömörültek, népdalokat énekeltek, ahogy az újra felfedezett „Germania”-val büszkélkedtek, minden bizonnyal premodernnek és politikailag egyáltalán nem korrektnek tűnhetett. Ráadásul poszt-traumatikus módon meg voltak terhelve több nemzedéknyi szenvedéssel, aminek csak közvetve volt köze Németországhoz. Mindenesetre valami idegenség érzése támadt ebből a találkozásból, ami úgy hatott, mint egy magukkal hozott komplexus folytatása, és némileg leegyszerűsítve ebben az aforizmában jutott kifejezésre: „Ott németek voltunk, itt pedig bizony oroszok vagyunk.” Ez a kényelmetlen életérzés manifesztálódik egyebek között a német társadalmon belüli elkülönülésre irányuló időnként megfigyelhető tendenciában, különösen ott, ahol a szovjet-németek viszonylag egy tömbben települtek le, mint például a Lichtenberg és Marzahn berlini kerületekben.

Német és oroszországi német identitás

Első ránézésre a nyelvvesztés látszott felelősnek a kései kitelepülők beilleszkedési nehézségeiért. Az 1996-os hivatalos nyelvvizsga mind az „egyszerű”, mind a „kvalifikált” változatában elsiklott a valódi probléma mellett. Az elűzöttekre vonatkozó törvény megfelelő bekezdése tartalmazta ezt az elvi kijelentést: „A német hovatartozás megállapítandó jegyei közé tartozik a német nyelv továbbadása a családon belül”.

Aki valamennyire is ismeri az oroszországi németek történetét, annak a számára életidegennek kell hogy hasson ez az elvárás. A „német nyelv

továbbadása” a családban a többségi társadalomban elfoglalt hely függvényében elég eltérő módon sikerült. A „trudarmisták” (oroszországi német kényszer-munkások) utódai, akik német nyelven mint az anyanyelvükön az iskolában ha egyáltalán, akkor csak a 60-as és 70-es években tanulhattak, még a romániai németeknek is hátrányosabb helyzetben voltak, mert Ceaușescu diktatúrájában a német (és a magyar) „együttélő nemzetiségek” minden elnyomása mellett megmaradt az anyanyelvi iskoláztatás lehetősége a románnal mint kötelező tantárggyal⁸. Ezzel biztosítva volt a nyelvi kommunikációnak egy bizonyos folytonossága valamint az anyanyelv megőrzése. Olyan fajta irodalmi önszerveződésről, amilyen a romániai német írók Bánáti Akciócsoportja vagy az Adam Müller-Guttenbrunn irodalmi kör volt (ezekből került ki a Nobel-díjas Herta Müller és számos más jelentős német szerző), a szovjet-németek még a rendszer legliberálisabb szakaszában sem álmodhattak. Az ő sorsuk az orosz és a közép-ázsiai provinciában való izoláltság volt és maradt.

Nép, nemzet és hagyomány

A szovjet-németek önmagukat népek tekintették, miközben a személyi igazolvány hírhedt 5. pontjába nemzetiségként voltak beírva. A Volgai köztársaság szétverése (1941) után lehetetlenné vált magukat földrajzi kritériumok szerint definiálni, és ezzel a nép-mivoltuk is kérdésessé vált. 1990 után pedig még az egykori szovjetköztársaságokban maradt 600 000 német a messzemenő nyelvi és kulturális asszimiláció miatt nemzetiségként vagy nemzeti kisebbségként elvesztette jelentőségét. Jelenlétüket a FÁK fővárosaiban ma még támogatják az ott tevékenykedő intézmények – a „Wiedergeburt” helyi szervezetei, a Goethe-intézetek valamint a „Német Házak” hálózata – de a többségi társadalomba való beolvadás folyamata éppolyan feltartóztatatlannak látszik, mint Romániában, Lengyelországban, Csehországban vagy Magyarországon⁹.

Nagy Katalin és Mária Terézia vendégeinek leszármazottai visszatérnek őshazájukba, és azt

remélik, hogy egzisztenciájukat többé nem fenyegeti egy hét éves vagy bármilyen más háború.

Kell-e, lehet-e az oroszországi németek „egykori népének” valamilyen óvatos tanácsot adni? Ha igen, akkor csak ezt az egyet: Tradícióik közvetlen ápolása mellett, ami egy széles szerteágazó internetes jelenlétben virtuális továbbélésként artikulálódik, a múltjuk orosz komponensét ne engedjék egyszerűen a konyhaművészetre vagy korábbi hazájuk médiakínálatára korlátozni. Végül is ők azoknak a „nyugativá vált” németeknek egy nagy csoportját alkotják, amelyek nagyon közvetlen és intenzív tapasztalatokkal rendelkeznek a „Keletről”. Az orosz elem bennük olyan tőke, ami közép- vagy hosszútávon nagyon hasznos lehet a Németország és Oroszország közötti közeledésben.

*(Részletek „Az oroszországi németek története” című monográfiából.
C. H. Beck Verlag, München, 2014)*

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

¹ Merle Hilb: Die Chaussee der Enthusiasten. Eine Reise durch das russische Deutschland. Aufbau 2008. 91.

² Виктор Дизендорф: Прощальный взлет. Москва, 2007, 16.

³ Id. Daniel Dorsch: Sind die Aussiedler eine Belastung oder ein Gewinn für Deutschland? In: Heimat/Родина, 10. 11. 2013.

⁴ Ute Heinen: Zuwanderung und Integration in der Bundesrepublik Deutschland. In: <http://www.gesetzeskunde.de/Rechtsalmanach/Aktuelle%20Politik/Zuwandpbp02.pdf>

⁵ Selyemút – a középkorban Kína és Észak-Afrika közötti karavánút, ami átszelte Közép-Ázsiát, a kazah sztyeppéket is.

⁶ А Новое поколение (Novoje pokolenije, Neue Generation), Új Nemzedék c. hetilapból 2011.10.20.

⁷ Ute Heinen: Zuwanderung und Integration in der Bundesrepublik Deutschland. Id. Ute Heinen, op. cit.

⁸ 1979-80-es erdélyi utazásaim során láttam egy csomó diákot és diáklányt egy brassói gimnázium előtt, ahogy román iskolai egyenruhában a rávarrott azonosítószámmal zavartalanul csevegtek németül. Ehhez hasonló jelenet Karagandában vagy Bamauban a 70-es vagy 80-as években elképzelhetetlen lett volna.

⁹ Tbilisiben az „Einung”, a grúziai németek egyesülete mintegy kétezer tagot számlál, ők a Grúziából kitelepített majd oda visszatért egykori szovjetpolgárok maradékai. A tagok többségének idős korára való tekintettel az egyesület szociális feladatokat is ellát, egyebek között az evangélikus segélyszervezet levesosztó ingenykonháját is működteti.

